

ÉGTÁJ

PETKOVICS KÁLMÁN

SZABADKA ÉS A PUSZTÁK

Az urbanizálódás folyamatairól Észak-Bácskában

I.

Észak-Bácska 293 619 lakosa közül 146 755 (éppen ötven százalék) Szabadka község területén él. Ebből a városban a legutóbbi népszámlálás szerint 88 787 lélek. Szabadka sohasem volt olyan nagy város, amilyenek a számok mutatták. Puszták emelték a rangját és hosszú időn át akadályozták a városiasodásban. Régmúltjáról kevés megbízható adat van, de annál több mendemonda és későbbben kikerekített legenda ragadt a nevéhez, eredetéhez, történelméhez. Nem foglalkozhatunk ezekkel. Az okmányok közül is csak a népeletre vonatkozóak, a szociális viszonyokra utaló tartalmak érdemelnek említést.

Az első ilyen tartalmú ismert történelmi iromány 1429-ben kelt Madarason, s arról tájékoztatja az utókort, hogy a zabotkai és a vas-toroki jobbágyok tolvajlásokkal, verekedésekkel, sebezéssel, felakasztásokkal és egyéb erőszakosságokkal háborgatják egymást. Tizenhét esztendővel a Dózsa-felkelés előtt (1497-ben) Váradi Péter kalocsai érsek a rendes egyházi dézsma beszolgáltatási ügyében ír Lukács zabotkai plébánosnak. Tormásy Gábor szerint (*A szabadkai római katolikus főplébánia története*, Szabadka, 1883) az érsek megparancsolta a plébánosnak, hogy »ha hívei makacskodnak (megtagadják a dézsma beszolgáltatását), vesse őket egyházi tilalom alá, szüntessen be minden istentiszteletet és a szentségek kiszolgáltatását«.

Dózsa György Ceglédről Mészáros Lőrincet küldte ide, hogy »Bács megyében a felkelőket összegyűjtse s útközben is terjessze a lázadást«. (Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története*.) A küldetés következményeiről a szemtanú hitelességével Verancsics Antal tudósít, aki szerint Heródes óta oly vérontás nem volt, mint akkor Bácskában. Szabadka nem maradhatott sértetlen a viharban,

mely alig tizenkét esztendővel előzte meg a mohácsi csatát. Az 1526. augusztus huszonkilencediki csatavesztés után a török főereg a Duna jobb partján vonul észak felé.

A szabadkai pusztákig Ibrahim pasa seregének kalandozó előcsapatai jutottak el, de a mocsarak által jól védett várral a mohácsi vész évében még nem boldogultak. Itt gyűjtötte össze Nenad Crnojević a török elől dél felől érkező szerb csapatokat, s már tizenkétezer fegyveres állt parancsnoksága alatt, amikor Ferdinánd király és Zápolya János között független fejedelemséget próbált létesíteni. Véres csaták következtek. Török Bálint, Szabadka földesura visszafoglalta a várat, de nem sokáig maradhatott benne. Jött a török.

Elfoglalta a néptelen várat, s gondoskodnia kellett a földek műveléséről. Telepeseket hozott, hogy legyen kitől behajtani a harácsot. Adók, zaklatások ellen a nép védekezett a maga módján, de sokan megunván az örökös rettegést, elszökdöstek a vár környékéről, szétszóródtak a pusztákon, mocsarak, nádasok, lápok rejtettebb zugaiban vertek tanyát és föld alatti üregekben húzták meg magukat. Ide nyúlik vissza a szabadkai tanyavilág benépesülésének históriája. Az 1590-ből származó defterek szerint Bajmokon 21, Nagyfényen 15, Györgyénben 17, Palicson 10, Verusicson 25, Ludason 29, Tavankúton 16, Szabadkán pedig 49 ház volt. A város alig valamivel népesebb a falvaknál.

A menekült lakosság a második zentai csata után szivárgott vissza. Dologhoz láttak. A portyázó török csapatok azonban gyakran visszakényszerítették a népet a lápokba, nádasokba. Bécs a katonai határőrvidék létrehozásakor fontos szerepet tulajdonít Szabadkának. A katonák sok kiváltságot kaptak. Ezért a kuruc mozgalom szociális ígéretei nem találhattak kedvező visszhangra a granicsárok földjén. 1704 nyarán maga II. Rákóczi Ferenc vezeti a bácskai hadjáratot. A védtelen lakosságnak ismét menekülnie kell. A szatmári béke után visszaszállingózó nép csak gazlepte romokat lelt a vár környékén.

Dr. Zomborcsevics Vince »Szabadka város királyi várossá lett emelésének százados évfordulója alkalmából« 1879. szeptember 1-én tartott ünnepi beszédében képletesen vázolta az örvidék birtokviszonyait: mindenki annyi földet foglalt, amennyit eke és kasza alá foghatott, a termelésben családias viszonyok, családi közösségek, zadrugák jöttek létre, s mivel a rideg jószágtenyésztés a fő foglalkozási ág, a nép szétszóródott a pusztákon. 1743. május 7-én Mária Terézia prágai szabadságlevele megszünteti a katonai közigazgatást. Szabadka kamarai mezőváros lesz. A letelepedés által megszállott földek megváltás útján fokozatosan magántulajdonba kerülnek.

A nép nem kapkodott a földért. Szentül hitte, hogy az továbbra is a jószág függeléke marad. »Dok je repova, bit će i zemlje« — mondogatták. A hatóság láncként egy aranynak megfelelő négy forintban állapította meg a fekvő birtokok váltságdíját és kikötötte, hogy egy személy ötszáz holdnál többet nem írathat. A közösségi tulajdon a tőke elsődleges felhalmozódásának útjában állott. Egy életformának, a nagycsaládnak volt alapja és támasza. A tulajdonformával együtt szükségszerűen átalakult a létforma is. Politikai, vallási, nemzetiségi

válságok, éleződő társadalmi ellentétek kísérték a folyamatot. Ekkor érte Szabadkát az első nagy erejű lökés az urbanizálódás felé.

1879. január 22-én a kamarai mezővárosból szabad királyi város lesz. Ebből az alkalomból vetette papírra Jósziics Boldizsár (Božidar Josić) a következőket: »...népesedése öregbedvén, iparkodása nevedvén, szükséges szereknek megszereztetésére való módja könnyébedvén — és birtokuk tehetősége gyarapodván —, a föld alatt épült *Gunyhóik helyett, föld szín fölött való Házakat építettek.*« Tehát megindult az urbanizálódás, s ezzel együtt a puszták (Bajmok, Csantavér) betelepítése, amire hatósági kényszert kellett alkalmazni, mert a nép visszaszökődött a pusztákra.

A polgárosítástól a múlt század utolsó évtizedéig terjed Szabadka történelmében az a korszak, amikor méltán nevezik Európa legnagyobb falvának. A földmagántulajdon kialakulásának sajátos körülményei hosszú időre meghatározták a falu és a város kapcsolatait és a társadalmi viszonyokat. A későbbi parcellázások, huszonöt éves bérletek földhöz, kenyérhez, fedélhez juttatták az embereket a külső területeken és kevesen kíváncsiak a városba más keze-lábának, ahol egyébként ugyanolyan paraszti munka volt a megélhetés alapja, mint a pusztákon. A nép szaporodásával jó ideig arányosan enyhültek a földhiánnyal kapcsolatos feszültségek, s valami álmos egyensúly jött létre a külső területek és a város között.

Ez egyrészt a város fejlődését akadályozta, másrészt konzerválta a termelésben uralkodó állapotokat: a feltört földek kétharmad része minden második évben parlagon maradt, az árusítható javak zöme olyan portékából állt, amely saját lábán mehetett a piacra. A múlt század derekán nyolcvanezer birka legelt a határban. Amikor aztán az európai piacokat elárasztotta az olcsó ausztráliai gyapjú, egyszerre válságba került nemcsak a juhtenyésztés, hanem az egész mezőgazdaság. Ez terelte a nép figyelmét a barázda felé. A gabonatermelés fellendülésével előtérbe jut a sertésenyésztés, de a nagyüzemű disznóhizlaláshoz már vaspálya kellett.

Hosszú évtizedekre a fogyasztógazdálkodás szintjén rekedt a mezőgazdaság. A mozdulatlanságot a piac szűköségét pótló háziipari tevékenység enyhítette. Fényes Elek 1847-ben (*Magyarország leírása*) írja, hogy a szabadkaiak »kivált kendert, dohányt sokat termesztettek«. Tudjuk viszont: Szabadkán soha nem volt sem dohány-, sem kendergyár. A mostoha szállítási adottságok között csak saját szűköségletükre termelhettek ezekből az ipari növényekből, ami szintén a gazdálkodás természetes jellegét szemlélteti. A nagy, ráérős paraszti várost, amelynek 1848-ban egyetlen kövezett utcája sem volt, megbolygatta a polgári forradalom, de az abszolutizmus újra visszalökte a mozdulatlanság kátyújába.

A pénz a kiegyezés után kezdett igazán úr lenni. Az eseményt gyorsan követi a szabadkai takarékpénztár és iparbank (1869), majd a kereskedelmi és iparbank (1872) alakulása. Mindkét pénzüintézet célja »az ipar gyorsabb fellendítését szolgálja«. Az osztrák—magyar vámközösség tág teret nyit a vállalkozó szellem előtt, viszont az ipar fejlődése megreked. Ausztria piacain konkurrencia és vámkorlátozások

nélkül értékesíthetők a mezőgazdasági termények. Ebből jobbadán a tehetősebb földbirtokosok és a kereskedőréteg húz hasznot. Ugyanakkor az osztrák ipari áru is konkurrencia nélkül jön az itteni piacra, s akadályozza a gyáripár létrejöttét és fejlődését.

A gazdasági helyzet javulásával emelkednek a város bevételei. A pénz zömét azonban az »ázsiai állapotok« felszámolására fordítja az előljáróság. Templomok épülnek, majd közművek, később sor kerül az iskolákra és végül a kórházra. A társadalmi rétegződés tipikus agrárközösséget sejtet. 1879-ben az 56 323 lakosból (az eltartottak nélkül) 820 értelmiségi, 3108 földbirtokos, 613 haszonbérelő, 2874 iparos, 438 kereskedő, 5626 *szolga (!)* és 6490 *napszámos*. Egyik póluson a napszámosok és szolgák növekvő tömege, a másikon a földbirtokosok és bérlok, középen a csekély létszámú iparos, kereskedő és értelmiségi réteg. És a piramis tetején az analfabéták hatalmas tömegének (82,1 százalék!) komor árnyéka.

Ez volt Európa legnagyobb falva!

A földmagántulajdon kialakulásának sajátos folyamata nem hozta létre sem a több ezer holdas uradalmakat, sem az uradalmakhoz kötődő mezőgazdasági cselédséget. Belyén ebben az időszakban (1872) próbálják ki és alkalmazzák a gőzekét: a búza átlagos holdankénti hozama 4,3, a kukorica hozama 7,8 métermázsával emelkedik. (A *statisztikai nemzetgazdasági közlemények* adatai.) A szabadkai szállásokon a belyei hozamok egyharmadát sem valósítják meg. Ha kedvező esztendőben több búza terem a szükségesnél, a felesleget elvermelik.

Ezt a szokást szünteti meg az osztrák felvevőpiacon mutatkozó tartós kereslet, és időszerűsíti a szabadkai parasztgazdaságokban a termelés fokozásának ügyét. A középbirtok idénymunkást keres (napszámost, részes aratót, esztendőre szegődő mozgó cselédséget) és talál a Szentháromság szobor környékén. Itt gyülekezik a város napszámos társadalma, amely a múlt század nyolcvanas éveitől — a népesség szaporodásával, ipari felszívóerő híján és az ősfoglalkozásokon kívüli tevékenységek elmaradottsága miatt — rendkívül gyorsan duzzadt.

Mikszáth Kálmán 1880-ban járt itt és ilyennek látta Szabadkát: »A legújabb népszámlálás szerint hatvanháromezer lakója van, s ezek *mind birtokos elemek*: proletárok és munkásosztály alig van, ami ugyan nagy jólétre mutat, de nagy stagnációra is. A munkások és iparosok olyan nagy tömege, aminő Szegeden van, korántsem hátrányos jel, hanem a jövőnek előrevetődő árnyéka, mert éppen ez elemek azok, akik a gazdagokkal, mint az éremnek megfordított oldala, postulátumát képezik a nagyvárosoknak.« (Szegedi Napló.)

Sok mindent meglátott a nagy palóc Szabadkán, csak a jólétet túlozta el (általános közhely volt abban az időben, amikor a földbirtokosok gyakorolták a helyi hatalmat, s velük azonosították a várost), és nem láthatta a proletárokat, mert azokat ebben a városban nem az ipari létesítmények, hanem a földek tartották el. Az ipar majd csak a múlt század alkonyán és századunk hajnalán kezd fejlődni, s átgyúrja a város szociális szerkezetét, belülről gyorsítva

Európa legnagyobb falvának városiasodását. A taszító erők egészen a huszadik század küszöbéig belülről gátolták Szabadka urbanizálódását.

1880 és 1900 között kibontakozott a városkép: felépültek a templomok, a Mária Valéria kórház, a belvárosi elemi iskolák, kaszárnyák, átalakult a gimnázium, bővült a tanítóképző, nagyobb lett a vágóhíd, megindult a villamos, kialakult Palicsfürdő idillikus képe, óvodák épültek, tűzoltólaktanya, a fontosabb utcák hasítottkő- és makadám burkolatot kaptak, száznegyvennyolc utca aszfaltos gyalogjáróval dicsekedhetett, és a mezőgazdaságon kívüli tevékenységi területek ötezer munkást foglalkoztattak. Ez a szám a világháborúig tízezerre emelkedett. Ennyi volt a második világháború előestéjén is.

A városkép sem változott sokat a felszabadulásig. Vályogváros volt Szabadka, az első világháború végén ezer lakóházból mindössze hét emeletes (Újvidéken 48, Zomborban 11), és épületeinek 81 százaléka nem látott sem téglát, sem követ. Később a nagyobb ipari üzemek közül néhányat (Zorka, vasbútorgyár) leszereltek, s a nagy gazdasági válság előestéjén a tízezer iparúzóból háromezer maga is vállalkozó, és minden vállalkozóra két alkalmazott jutott. A megszállás alatt folytatódott a hanyatlás. A felszabadulás után hirtelen megnőtt az élömunka iránti kereslet, de műszaki fejlesztésről az ötvenes évek derekáig nem lehetett szó.

II.

A város és kütelkek között létrejött egyensúly az első világháborúig a kinti népesség részesedésének lassú ütemű, de tartós emelkedését hozta. 1862-ben még szembetűnő a városi lakosság túlsúlya. Ez az időszak, amikor a művelhető földek kétharmad része minden második évben pihent. A vasút még a jövő ígérete: az építendő indóház helyén a Rogina bara bűzlik. Később, amint a történelmi áttekintést könnyítő statisztikai táblázat mutatja, évtizedről évtizedre azonos irányba változik a helyzet: a mezőgazdasági termelés fokozásával emelkedik a külső területek lélekszáma és viszonylagosan csökken a városi lakosság. A folyamat 1910-ig tart. Ekkor Szabadka szabad királyi város 93 232 lakosából 46 732 a városban, 46 470 pedig a külső területeken lakik. De hadd beszéljenek erről a viszonzyszámok!

Év	Szabadka lakosságának eloszlása százalékban	
	A városban	Külső területen
1862	55,8	44,2
1880	58,1	41,9
1890	52,8	47,2
1910	50,5	49,5
1960	55,0	45,0
1970	60,3	39,7

Közvetlenül az első világháború előtt a természetes népszaporulat évente átlagosan 11,1 ezrelék. Magas mutatószám. Főleg a külső területeknek köszönhető. Külső területek? Bajmok és Csantavér kivételével falvaknak is kicsik. Békova, Györgyén, Nagyfény... Puszták. Tanyaközpontok. Bácsszőlős a nemzetközi út nélkül... Suplyák, Tavankút, Mérgek... Mind tanyarendszerű települések. A lakosság fele, majd ötvenezer lélek beleszóródott a tanyavilágba, s közülük csak a tehetősebbek építhettek városi házat, ahová vasárnaponként bekocsizott a család. A pusztákba szakadt hatalmas falu sajátságos módon csordogált a városba, ahol felszívódott, de csak hosszadalmasan, s nehezen alakult át.

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a népesség fele városi polgár, viszont a tanköteles gyerekek (hattól tizenegy éves korig) 60 százaléka a pusztákon él! Ezzel szemben az iskolák 80 százaléka a városban. Bent már csekély — mindössze 20 százalék — az analfabéták részesedése, viszont a külső területek népességének 51 százaléka írástudatlan. 1910-ben! Az írástudatlanság a legszegényebb réteget nyomta, taszította a város felé. Ez a népelem a létbizonytalanság szélére és a műveltségi tagozódás alsó lépcsőjére került, konokul és ösztönösen ragaszkodott a megszokott életformájához, s ebből a tulajdonságból az ipari munkások első nemzedékei is sok mindent örököltek.

Az első világháborút követő negyven esztendő alatt (1920 és 1960 között) a falusi és a városi lakosság eloszlásának aránya alig változott. 1960-ban a 136 782 lakosból 75 076 városi illetőségű. Az olvasó figyelmét elsősorban arra szeretnénk felhívni, hogy a táblázat negyedik és ötödik számsora között (1910 és 1960) kerekén fél évszázad, ötven esztendő van. Ötször akkora idő, mint az ötödik és hatodik számsor kritikus időpontjai között. A viszonyítás azt mutatja, hogy a népességtömörülés vonatkozásában az utóbbi tíz esztendő nagyobb változásokat hozott az urbanizálódás területén, mint az előző ötven.

A következtetés önkéntelenül kicsalja az emberből a kérdést: de hiszen 1862-ben még nagyobb (55,8 százalék) volt a városi népesség részesedése! Ez azt jelentené, hogy Szabadka akkor urbanizáltabb volt, mint 1960-ban? Nem. Szabadka akkor mindenestül falu volt. A népességtömörülés a településforma meghatározásának csak egy és önmagában sohasem hiteles mértéke. Az adatok bonyolult folyamatokat rejtenek, s nagy tévedés lenne ezek alapján messzemenő következtetéseket levonni az urbanizálódásról általában. Viszont ezek nélkül sem kezdhetünk az átalakulási folyamat elemzéséhez.

1910 és 1960 között a város társadalmi szerkezetében olyan minőségi változások mentek végbe, amelyekről a fenti táblázat adatai nem beszélhetnek. Szabadka belülről alakult át. 1910-ben, mikor a népesség fele külső területeken élt, a nemzeti jövedelem 75 százaléka a mezőgazdaságból eredt. 1960-ban a népesség 45 százaléka még mindig rurális környezetben lakik, de most már a mezőgazdaság mindössze 29 százalékban részesedik a nemzeti jövedelemben. A foglalkoztatottság és a munka termelékenysége szempontjából megnöttek

a különbségek a falu és a város között, ami még erőteljesebben működésbe lendítette a taszító erőket. Azokat a taszító erőket, amelyek 1862-ben még nem léteztek, hiszen a rákövetkező évtizedekben a mennyiségi mutatók szerint a külső területek vonzóbbak, mint a város.

A statisztikailag kimutatható népmozgásokat hiába hasonlítanánk más városok adataihoz, az urbanizálódásról általában nem kapnánk sem teljesebb, sem valószerűbb képet, hiszen Szabadka sajátos tünet s csak önmagával mérhető. A táblázattal csak azt akartuk elmondani, hogy a két utóbbi népszámlálás között felgyorsult egy folyamat, amelyet — ha elfogadjuk a szociológusok ismert következtetéseit, miszerint az urbanizálódás arányos a műszaki haladással — előnyösnek kell minősítenünk. Most az a kérdés: milyen tényezők hatottak a folyamat gyorsulására? A város vonzóereje növekedett, vagy a falvak hagyományos taszító erői lettek intenzívebbek?

A városi lakosság létszáma 1910 óta 46 732-ről 88 787-re emelkedett. Nem egészen száz százalékkal. A külső területek népessége 46 470-ről 57 968-ra emelkedett. Nem fogyott! Emelkedett. Fogyról csak a városi népességhez viszonyítva beszélhetünk. A két utóbbi népszámlálás között a község települései közül csak Szabadka (18,3 százalékkal), Palics (18,6 százalékkal) és Bácsszőlős (4,4 százalékkal) lépett előre. Tehát a város és a korszerű útvonalakkal hozzákötődő közeli települések gyarapodtak. Nagyobb mértékű csökkenés Mala Bosnán (19,6 százalék), Békován (14 százalék) és Suplyákon (18,7 százalék) mutatható ki. Itt pedig a félreeső tanyarendszerű településeket látjuk.

Taszítás és vonzás erői együttesen hatnak. Mi jellemzi Szabadkát ebben a vonatkozásban? A hosszú álmos egyensúly (látszólagos mozdulatlanság, mert közben a gazdasági szerkezet megváltozott) a felszabadulás után megingott, s a gazdaság külterjes fejlesztésének időszakában erősödött a városi vonzóerő. Elsősorban gyáriparának és iskoláinak köszönheti Szabadka, hogy a felszabadulás óta körülbelül harmincezer ember költözött ide. (Igaz, közben tízezer lélek elköltözött, de a gyarapodás mérlegének mutatója erősen a város javára billen.) A bevándoroltak 55 százaléka falusi környezetből jött. Ennek nagyobb része a város közvetlen környékéről, kisebb része Kanizsa község területéről, Észak-Bánátból és Közép-Bácskából.

»Szabadka — írja Grgo Vojnić Tunić a tartományi statisztikai hivatal szabadkai kirendeltségének 1967. márciusi közlönyében — a második világháború után több embert fogadott be, mint amennyire közművei, iskolái, kulturális létesítményei, közegészségügyi hálózata s egyéb intézményei lehetőséget adtak.« Ha nem volt elég lakás (mert nem volt: 1954-ig bombaromok éktelenkedtek a teherpályaudvar mellett, ahol később felépültek az első új emeletes házak), ha nem volt elég iskola (a harmadfokú oktatás intézményei az utóbbi másfél évtized folyamán létesültek), ha a különben sem fejlett közművek elévült állapotban voltak, akár a közegészségügyi, kulturális és egyéb szolgálatok, akkor mi csábította az embereket? Miben nyilvánult meg a város vonzóereje?

A jómódú város régi nagy híre? A jólét, amelyről Mikszáth Kálmán írt 1880-ban? Ne áltassuk magunkat legendákkal. A faluból kicsordult életfelesleg folyt ide, s talált munkaalkalmat Sándor alatt és a kertváros terebélyesedő üzemeiben. A vándorlások első hulláma közvetlenül a felszabadulás után indult: Bajmók, Csantavér, Horgos, Moravica, Kanizsa felől érkező vonatok hozták az embereket a gyárakba. Ezek jó része még aznap visszautazott. Másik része a hét végén ment haza. Harmadik része pedig eladta falusi házát és a város környékére telepedett.

A második hullám 1953 és 1960 között a mezőgazdasági termelés gyors ütemű gépesítésének időszakában áradt a város felé. A földművelésből szabadult szakképzetlen munkaerő próbált szerencsét a gyárfalak között. Szabadka azonban határváros, és a határsávban az ötvenes évek derekáig mostoha viszonyok voltak: a szocialista gyár-
ipar műszaki fejlesztése későn kezdődött, mire az üzemek megnöttek, a szakmunkások egy része az ország más vidékeire szivárgott, s a minőségi kiesést a faluról jövő munkaerő jó ideig nem pótolhatta.

1950 és 1960 között Észak-Bácska mezőgazdaságának magánszektorából a népesség 10,6 százaléka vándorolt el. A gazdasági extenzív (külterjes) fejlesztésének időszakában több mint húszezer ember ment innen az iparba, vagy más gazdasági tevékenységek területére. Ezt a folyamatot a szabadkai adatok belülről mutatják. A foglalkoztatottak száma 1945-ben 9247, 1950-ben 16 793, 1955-ben 24 060, 1960-ban 36 278. A gyáriparban még gyorsabb a létszámemelkedés: 1945-ben 1432 munkást és alkalmazottat foglalkoztatott Szabadka gyáripara, 1950-ben 5840-et, 1955-ben pedig (ekkor záródik a tipikusan extenzív időszak) 9368-at. Az alkalmazottak számára vonatkozó adatok sokkal inkább a nagy erőfeszítés, mint a jólét mutatói. 1955-ig egyetlen új üzem sem épült, egyetlen régi gyárat sem újítottak fel. 1960-ban a gyárberendezések átlagos évváltási foka 47,1 százalék! Rosszabb a vajdasági (46,9 százalék) és sokkal rosszabb az országos (35,6 százalék) átlagnál.

A város a falvak munkaerő-feleslegét szívta fel. Viszont a gyár-
iparban a gazdasági jellegű befektetések összege csak 1956-ban (a tájékoztató irodás éra végén) kezdett emelkedni. 1960-ig felpetzdült a gazdaság vérkeringése. Az első évtizedben (1945—1955) a gazdasági jellegű befektetések teljes összege alig haladta meg (folyó árakban számolva) az intenzív időszak *egy esztendeje alatt* befektetett összegét. Amíg a felszabadulást követő első évtized folyamán Szabadka gyár-
ipari alkalmazottainak száma hat és félszeresére emelkedett, az intenzív fejlesztés öt esztendeje alatt (mikor a gazdasági jellegű beruházások összege több mint kétszerese az előző évtizedben befektetett összegnek), a munkaviszonyban levők száma 9386-ról *csak* 12 580-ra emelkedett. Vagyis: a tőke szerves összetételének emelkedésével csökkent az előmunka iránti igény.

A hatvanas évek derekán a reform hatására megváltoztak a népmozgások irányai. Az ipar szükségletei minőségileg átalakulnak, a bővült és gyorsan korszerűsödő közszolgáltatási intézmények hálózata s nem utolsósorban a másod- és harmadfokú oktatás új létesítményei, a

kereskedelem és közlekedés fejlődése új szükségleteket ébresztett és csáberőket bontott ki: erősödött a város vonzása a szakemberek és értelmiségiek irányában, aminek roppant nagy szerepe van az urbanizálódás gyorsulásában, sürgeti a közművek fejlesztését, a lakáshelyek javítását, növeli a követelményeket a közszolgáltatások iránt és fokozza a városi életforma térhódítását.

Viszont a falusi népelem beszívargása nem szűnt meg a reform által: az ideiglenes munkanélküliek száma — mint már említettük — a községi szolidáris alap ellenére emelkedett. A fejlődési folyamat egyik komoly, szociális feszültségeket hordozó ellentmondása ez. Egyrészt a város drága luxuslakásokkal szakembereket csábít, másrészt görcsösen küzd a szakképzetlen munkások (a nyilvántartásban levők 85 százaléka) elhelyezéséért. Ezek az ellentmondások tágitják a szociális különbségek hullámsávját, amit a város és falu közötti ellentétek újabb, sajátos tünetének tekinthetünk.

Miben rejlik Szabadka csábereje? — ez a kérdés. Beszélgethünk-e egyáltalán csáberőről, vagy a falusi taszító erők lökik ide az életfelesleget? Aki ki akarja ásni az ellentmondás gyökereit, hamar találkozik a falu növekvő taszító erőivel, s ezek igen intenzíven hatottak egészen napjainkig, a mezőgazdaság helyzetének alkotmányos rendezéséig. Azonban ezek az erők sem mindig azonos irányba lendítenek, és a város vonzásának irányai is változékonyak. Jellemző például, hogy a hatvanas évek végétől a város közvetlen közelében duplájára emelkedett a föld ára. A város mellett még a paraszti foglalkozás is vonzóbb, mint kint a szállásokon vagy a távoli falvakban...

III.

1960 és 1970 között Szabadka község népessége tízezer lélekkel szaporodott. A lakosság településnemek szerinti elosztásában végbenem változások szintén az urbanizálódás fokozódásáról tanúskodnak. A község településeit a dolgozat negyedik fejezetében ismertetett kritériumok szerint öt csoportra osztottuk. A szabadkai települések csoportosítása (amelynek szintén csak módszertani szerepe van) a terület sajátos településszerkezete miatt valamelyest eltér az előbbtől: ezért nem használjuk az előbb bevezetett »városok« »félvárosok«, »népes falvak«, »apró falvak« és »szállások« megjelöléseket. Az alábbi táblázatok kategóriáit, a fogalomzavarok elkerülése végett, típusok szerint határozzuk meg.

Az *I. TÍPUS* fogalmán a várost értjük, a város szűkebb területét a maga csaknem kilencvenezer lakosával, eltekintve a benne levő, egyáltalán nem lebecsülendő különbségektől, mint amilyen például a sugárút és a Jaszi bara között észlelhető, a közművesítés, lakáshelyzet és egyéb vonatkozásokban.

A *II. TÍPUS* a város környéki településeket jelöli (Palics, Kelebia), amelyek földrajzi közelségüknél fogva ezernyi szállal kötődnek az agglomerált területhez, de mégsem tartoznak hozzá. Bolygófalvak a város közvetlen kisugárzási övezetében. Nemcsak az újabb időktől

fogva, a fejlett helyi közlekedés korában kerültek közelebb, — történelmileg is a városhoz lapulva fejlődnek.

A III. TÍPUS fogalmán a »népes falvakat«, tehát Bajmokat és Csantavért értjük.

A IV. TÍPUS nem szerepelt az előző felosztásban. A korszerű közlekedési útvonalak mellett fekvő falvakat jelöli, ahonnan a nap különböző szakában viszonylag rövid idő alatt elérhető a város. Az ide sorolt települések (Bácsszőlős, Hajdújárás, Nagyfény stb.) legfőbb demográfiai sajátossága az intenzív napi migráció. Ingázás a város és a falu között. Ingázás a munkahely (gyárak, hivatalok, iskolák) és lakóhely között, továbbá ingázás a kisárutermelő parasztgazdaság és a piac között. A homokvidék kisárutermelői sokkal gyakrabban találkoznak a várossal, mint a szántóföldek művelői.

Az V. TÍPUS fogalomkörébe a tanyarendszerű települések tartoznak. A Szabadka hajdani pusztáin élő polgárok élet- és munkakörülményeit közművesítési, közművelődési, közlekedési, közoktatási, közegészségügyi és egyéb, helyben kielégíthetetlen szükségletek befolyásolják, s bár az utóbbi tíz esztendő sok vonatkozásban javulást hozott (Györgyén, Békova utat kapott, másutt egészségház, iskola épült), mégis azt kell mondanunk, hogy a tanyaközpontok, szállások és a város közötti szakadék egyelőre áthidalatlan valóság. Nem annyira a földrajzi távolság és a közlekedés, sokkal inkább a társadalmi és gazdasági hátrányok miatt. A következő táblázat Szabadka község településtípusait az aktív népesség és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részesedése szempontjából tárja elénk.

Szabadka község települései	A produktív részesedése	A mezőgazdaságban foglalkoztatottak részesedése
I. TÍPUS	46,5	17,1
II. TÍPUS	46,0	64,1
III. TÍPUS	44,0	67,2
IV. TÍPUS	48,0	79,0
V. TÍPUS	45,0	85,0

A csoportosítással az urbanizálódás lépcsőzetességét kívántuk ki-fejezni. A településtípusok korántsem csak a külső, alaki ismérveikben különböznek, és nemcsak az eltérő helyi és helyzeti energia szerint differenciálhatók, hanem — mint a táblázatban látszik — gazdasági struktúrájuk mutatói is érzékeltetik az eltéréseket és a különbségekből származó szociális gondokat. A produktív népesség részesedése viszonylag arányos, viszont a lehetőségek már nagyon eltérőek. A rurális környezetek hátrányos helyzetét lépcsőzetesen és képlekenyen vázolják a második számoszlop adatai.

A következő táblázat a szerkezeti változásokat próbálja bemutatni a településtípusok szerint a két utóbbi népszámlálás közötti időszakban. A város vonzásával és a falvak taszításával kapcsolatos kérdésekre keresi a választ.

Szabadka község települései	A népesség eloszlása	
	1960-ban	1970-ben
I. TÍPUS	55,0	60,3
II. TÍPUS	6,6	6,7
III. TÍPUS	15,7	13,4
IV. TÍPUS	9,9	8,3
V. TÍPUS	12,8	11,3

A két számoszlop adatai egyértelműen a rurális környezetek fogyatkozásáról és a város gyarapodásáról beszélnek. Ez a fő és meghatározó jellegű mozgásirány a város közvetlen környékén. A vándorlások már a felszabadulás után megkezdődtek, viszont a két utóbbi népszámlálás között, az előző korokhoz viszonyítva, gyorsult az ütem. A város mellett csak a város környéki települések (II. TÍPUS) népessége szaporodott, de ezek olyan szorosan tapadnak és kötődnek az urbanizált közösséghez, hogy a szó hagyományos értelmében falvaknak aligha nevezhetők.

Palics például a modern nagyvárosok zöld övezeteiben épülő lakónegyedekre, az úgynevezett »alvó városokra« emlékeztet, noha a konkrét esetben csak a fogamzásról, keletkezés csíraállapotáról, illetve a lehetőség mutatkozásáról szólhatunk. A városhoz tapadó települések száz lakosából 47,7 máshol született! Majdnem minden második lakos születése után költözött ide, ami Szabadkához viszonyítva, ahol a »bennszülöttek« arányszáma 69,1 százalék, igen élénk mobilitásra enged következtetni.

A homokvidék bája, változatossága, a város közelsége, a közművek, jó közlekedési adottságok, Palicsfürdő csábjaival egészülve (a népszámlálás időpontjában a tóban még volt víz!), egyrészt »megállították« a Szabadka felé igyekvő vándorlókat, másrészt kicsalogatták a nyugalmasabb természeti környezetbe vágyó városiakat. Palics környéke a város és a falu sajátos ötvözetének tekinthető, kínálja a két településforma előnyeit. Talán a jövő eszményi települése ez, ahol az aktív pihenés sokféle lehetőségei teszik színesebbé a növekvő szabad időt.

A valódi falusi környezetek népességének fogyatkozása általánosítható tünet. Az okok szempontjában a típusok között vannak árnyalati eltérések, ám ezek mit sem változtatnak a célok és útirányok azonosságán: A népes falvokról (III. TÍPUS) volt már szó ebben a dolgozatban. Elemeztük a hagyományos túlnépesedés feszítő erőit. Viszont Csantavér és Bajmok helyzete mégis sajátos, szorosabban kapcsolódnak a városhoz, mint például Moravica Topolyához, vagy Martonos Kanizsához, ami legjobban a napi és a heti vándorlások intenzitásában jut kifejezésre. A népszámlálás esztendejében Csantavér négy munkaviszonyban levő polgára közül egy a városban dolgozott!

Csantavér népessége húsz év óta fogy. Enyhe ütemben, de fogy. 1950-től 1960-ig 171 lélekkel, 1960 és 1970 között 269 lélekkel csökkent a lakosság létszáma. A hasonló jellegű településekhez mérten, de különösen a napi és heti migráció intenzitásához viszonyítva mégis

azt kell megállapítanunk, hogy a tartós elvándorlás, lakhelyváltogatás, az elköltözés aránya viszonylag csekély. Vannak a falunak rejtett vonzóerői, mondhatnánk, ám ezeket nem a tegnapi tespedt, mozdulatlan település adottságai tartalmazzák, hanem a felszabadulás óta szinte észrevétlenül bekövetkezett változások. Ezeket csak a történelmi összehasonlítás módszerével lehet érzékeltetni.

A háború előtt (és még jó néhány évig a felszabadulás után) Csantavéren alkonyattól este tizenegyig volt villany. Az utcák zöme járdátlan, sáros, poros. Még a módos főutcán is csak két ház előtt volt aszfalt. A vízvezeték az utóbbi tíz esztendő vívmánya. Az építkezések minőségét a mostanival össze sem lehet hasonlítani. A lakások nagy többsége padlótlan, nedves. Az iskolák állapota még az ötvenes évek elején is a századforduló korát idézte. Közegészségügyi szolgálatról sem szólhatunk a szó mondattani értelmében. Volt ugyan a faluban egy vagy két orvos, de például mentőautót nem láthatott a nép, mert kövesút se volt. Az említett közművek közül a villany és a vízvezeték lehetőséget adott a háztartások korszerűsítésére.

Az urbanizálódás jelei ezek. Beszédesen bizonyítják, hogy a városiasodás fogalma nem azonos a népességtörmorüléssel. Közben azonban a mezőgazdaság élők munkaszükséglete csökkent, az ipar lassan fejlődött és a munkaképes népesség egy része (Csantavér esetében jó nagy része) kiszorult a faluból. Itt kapcsolódik az urbanizálódás tárgyköréhez a munkahely és a lakóhely közötti távolság kérdése. A korszerű közlekedés, az utak minősége, járatok gyakorisága, a gépjárművek szaporodásával együtt, nemcsak a falun lakó munkások (ingázók) élet-színvonalára hatnak, hanem lényegesen enyhítik a város kommunális és lakásgondjait. A község keretében egyeztethető közös érdekek ezek.

Szabadka és környékén a korszerű közlekedési útvonalak mentén fekvő falvak (IV. TÍPUS) esetében az egyébként igen intenzív időszaki (napi, heti) migráció eddig rendszerint lakóhelyváltozással, beköltözéssel végződött. A munkások megunják a vonatozást, autóbust, munkahelyük közelébe vonzódnak. Ezek fejlettebb falvak, kevésbé kötik az embereket. A bevándorlók leginkább a város szélére telepednek, hogy a földhöz, pár kapa szőlőhöz is közel legyenek, és a gyár se legyen túl messze. Nemzedéki szempontból jellemző, hogy a IV. típusúhoz sorolt települések vertikális mozgékonyasága igen erőteljes. Sok az utazó diák. Az ő életük vándorútja azonban hosszabb, időben és térben nagyobb távlatok felé kanyarog.

A IV. és az V. típusúhoz sorolt települések gazdaságilag tevékeny népességének óriási többsége (átlagosan több mint nyolcvan százaléka) a mezőgazdaságban dolgozik. Ezek fogyatkoztak leggyorsabban és a legnagyobb mértékben az utóbbi tíz esztendő alatt. A települések agrárjellege szorosan összefügg a tartós elvándorlással. Az okok közül feltétlenül első helyre kívánkozik a mezőgazdaság hátrányos helyzete az elmúlt időszakban, ami azonban nem minden környezetet érintett egyformán. A homokszélről piacozó kisárutermelők a parasztság legmozgékonyabb rétegét alkotják és legjobban ragaszkodnak lakóhelyükhöz, ahonnan hétfőn és pénteken bekosarazzák az almát, körtét, meg mindent, ami odakint megterem és a városban eladható.

A parasztgazdaságok piacképessége hatékony tényező a vándorlások szövevényében. Csakhogy ehhez sok köze volt a piac szerveztlenségének. A tehetősebb gyümölcsstermelők eljutottak egészen a tengerpartig, s az idegenforgalmi idényben jó áron értékesítették terményeiket. Ugyanakkor például a sertésenyésztés gazdasági feltételeinek változékonysága folytán a gabonatermelő körzetekben távlatlanság és bizonytalanság fokozta a falu taszító erőit. Ezt különösen a fiatal nemzedék szemlélete és vágyai tükrözik. 1972-ben száz kisdíáknak tettük fel a kérdést Észak-Bácska falvaiban: milyen életpályát kívánnak maguknak? A nagy többség értelmiségi és ipari pályákat említett. Alig tíz százalék »vállalta« a földművelést.

Szabadka tanyarendszerű településeinek (V. TÍPUS) lakossága a felszabadulás óta (a tízéves statisztikai átlagok tükröződésében) egyenletes ütemben fogyatkozik. Ennek okai korántsem pusztán gazdasági természetűek. Járdátlan, rendezetlen falvakról van szó, ahol sár van és por van, az orvos vendégségbe jár ki, az iskola messze, télen hófúvás, és a nép beszorul a messziről romantikusnak tűnő, békességesen pipálgató tanyaházakba. Fogyatkozó világ, mondják a számok, viszont a vonatablakból lombos tanyák látszanak mindenfelé... Igaz, másmi-lyenek, mint régen, de ez — a változás — nem látszik a vonatból.

